

ROZSONDAI MARIANNE

*A magyar könyvkötés
a gótikától
a művészkönyvekig*

ROZSONDAI MARIANNE

A magyar könyvkötés
a gótikától
a művészkönyvekig

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtár és Információs Központ

Kossuth Kiadó

BUDAPEST

Lektorálta
Vilcsek Andrea

Szerkesztette
Hitseker Mária

A mutatókat készítette
Rozsondai Béla

A kötetet tervezte és tördelte
Badics Ilona

A felvételeket készítették
Láng Klára és Horányi Károly – MTA KIK
Tóth Zsuzsanna – OSZK

ISBN 978-963-09-9924-3

Díszkiadás ISBN 978-963-09-9928-1

Minden jog fenntartva

© Rozsondai Marianne 2019
© Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ 2019
© Kossuth Kiadó 2019

Tartalom

Előszó.....	9
Bevezetés	13
Kötés kutatás Európában és Magyarországon.....	16
A mai könyvforma kialakulása és az antik szellemi örökség	21
Az európai könyvkötés a román korban.....	24
A magyarországi könyvkötés kezdetei: a román kor	26
Közvetett adatokból ismert könyvkötők.....	28
MAGYARORSZÁGI GÓTIKUS KÖNYVKÖTÉSEK	33
Lövöld – karthauziak (1. bélyegzőtábla)	33
Lechnic, Menedékszirt – karthauziak (2. bélyegzőtábla).....	45
Kassa – domonkosok (3. bélyegzőtábla)	50
Budaszentlőrinc – pálosok (4. bélyegzőtábla)	62
A <i>Chronica Hungarorum</i> példányai (5., 6. bélyegzőtábla)	66
A <i>Confessionale</i> nyomdásza	73
Johannes Henckel könyvei.....	74
Felvidéki gótikus kötések	75
Lőcse (7. bélyegzőtábla)	75
Bártfa – a bártfai könyvszekrény (8., 9. bélyegzőtábla)	82
Késmárk? (10. bélyegzőtábla).....	86
Bártfa? Selmecebánya?	87
Körmöcbánya? Besztercebánya? (11. bélyegzőtábla).....	87
Erdélyi gótikus kötések.....	91
Bőrmetszés	94
MAGYARORSZÁGI RENESZÁNSZ KÖNYVKÖTÉSEK.....	101
Korai reneszánsz könyvkötések.....	103
Egidus csoport (12. bélyegzőtábla).....	104

Lucanus csoport (13a, 13b, 13c bélyegzőtábla).....	115
A budai mészárosok céhkönyvének csoportja (14a, 14b bélyegzőtábla)	125
A magyar reneszánsz kötések fénykora: a corvinák.....	129
Az aranyozott bőrkötésű corvinák (15. bélyegzőtábla)	132
A corvinakötések mestere.....	149
A corvinakötések datálása	150
Megjegyzés az aranyozott corvinakötésekhez	152
Corvinakutatás.....	154
II. Ulászló királynak készített bőrkötések (16a, 16b, 16c, 16d bélyegzőtábla)	156
Az itáliai hatás továbbélése a 16. században	167
Gazius csoport (17. bélyegzőtábla).....	167
GA/GR mester Budán és Bécsben (18. bélyegzőtábla).....	175
Magyar nyelvemlékek reneszánsz kötése és más analóg kötések (19., 20., 21., 22., 23. bélyegzőtábla)	184
Báthory Miklós könyvtárának feltételezhető darabjai (24. bélyegzőtábla)	207
A pécsi püspöki könyvtár lehetséges könyveiről.....	216
Seneca-I csoport (25. bélyegzőtábla).....	219
Seneca-II csoport (26. bélyegzőtábla)	221
Lucas Coronensis (27. bélyegzőtábla).....	225
Erasmus-I csoport (28. bélyegzőtábla).....	236
Erasmus-II csoport (29. bélyegzőtábla).....	243
Körkörös fejbélyegzős csoport (30. bélyegzőtábla)	252
A reneszánsz kötéscsoportok áttekintése.....	255
Temesvári Pelbárt népszerűsége a kötések tanúsága szerint.....	257
Német típusú magyar reneszánsz kötések.....	259
A nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport (31a, 31b bélyegzőtábla).....	259
Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége (32. bélyegzőtábla)	270
Pozsony – a <i>Ransanus-kódex</i> csoportja (33. bélyegzőtábla)	272
A habán könyvművészet (34. bélyegzőtábla).....	281
MAGYARORSZÁGI KÖNYVKÖTÉSEK A 17–18. SZÁZADBAN.....	291
Kassai könyvkötők	291
Lőcse (35. bélyegzőtábla)	292
Debrecen (36. bélyegzőtábla).....	295
Gyulafehérvár: a fedelmi nyomda kiadványainak eredeti bőrkötése (37. bélyegzőtábla)	302

Brassó-I csoport (38. bélyegzőtábla)	314
Brassó-II csoport (39. bélyegzőtábla)	317
Kolozsvár-I csoport (40. bélyegzőtábla).....	324
Kolozsvár-II csoport (41. bélyegzőtábla)	327
Kolozsvár-III csoport (42. bélyegzőtábla).....	332
Kolozsvár-IV csoport – legyeződíszes kötések (43. bélyegzőtábla)	334
Misztótfalusi Kis Miklós Amszterdamban nyomtatott könyveinek eredeti kötése	345
A holland kötések hatása a magyar könyvkötésekre.....	353
Naptárkötések – „Schreibkalender”	357
Lemezdíszes német típusú hazai kötések (44., 45. bélyegzőtábla).....	362
Soproni könyvkötők (46. bélyegzőtábla).....	366
A magyarországi könyvkötőcéhek kialakulása	367
A debreceni festett pergamenkötések (47. bélyegzőtábla).....	370
A barokk (48. bélyegzőtábla)	385
Barokk teremkönyvtárak	396
Superexlibris (supralibros).....	399
A rokokó	408
Veszprém, Pápa.....	413
Félbőr kötések és papírkötések.....	414
MAGYARORSZÁGI KÖNYVKÖTÉSEK A 19. SZÁZADBAN	417
A klasszicizáló stílus – batikolt kötések	417
Rézveretes szlovák énekeskönyvek és imakönyvek	420
Debreceni gyöngyhímzéses kötések.....	424
Régi és új: a „neo” stílusok.....	427
A könyvkötés iparosodása	431
Márványozott papírok – Halfer József	435
MAGYARORSZÁGI KÖNYVKÖTÉSEK A 20. SZÁZADBAN	437
Az első évtizedek: a szecesszió.....	437
Jaschik Álmos könyvkötései, borítólaptervei és szakírói tevékenysége	440
Hunyady József.....	448
A modern könyvkötésművészet.....	451
Fedélgrafika és könyvborító.....	455
Szirmai János	456
Leletmentés	459

Könyvtárgyak.....	461
Faksimile kötések	463
ÖSSZEFOGLALÓ.....	467
Rövidítések jegyzéke	477
Irodalmi hivatkozások rövidítése.....	478
A képek jegyzéke	483
Rozsondai Marianne publikációi	491
Mutatók	507
Könyvkötők, műhelyek	507
A mai őrzőhelyek.....	510
Névmutató	519
SUMMARY	529
A bélyegzőablák jegyzéke	539

MELLÉKLET

Bélyegzőablák

Előszó

*Sta in testamento tuo et in illo conloquere
et in opere mandatorum tuorum veteresce*

Tarts ki munkád mellett, lelj benne örömet
és öregedjél meg foglalkozásodban

SIRÁK FIÁNAK KÖNYVE 11,21

A magyarországi könyvkötés egyes korszakaival és stílusaival vagy földrajzi egységek, kolostorok és városok könyvkötéseivel számos kutató foglalkozott. Mindeddig azonban nem jelent meg olyan átfogó és korszerű munka, amely a magyar könyvkötés történetének egészét tárgyalja. E könyvben megkísérlem, hogy bemutassam a magyarországi könyvkötés fél évezredének alakulását a kezdetektől napjainkig, a fennmaradt eredeti kötések részletes vizsgálatára, saját kutatásaimra és mások eredményeire támaszkodva.

A jelen könyvet elsősorban könyvtárosoknak, régi könyvek és kéziratok kutatóinak, továbbá restaurátoroknak szánom. Gyakran mutatkozik az igény, hogy egy-egy könyvnek vagy egy állomány könyveinek kötését szakszerűen kell leírni, a kötések készítésének helyét és idejét meghatározni, vagy a restaurálás szempontjait megadni. Hogy e monográfia segédkönyvként is használható legyen, szolgálja a sok példa, a képanyag, a bélyegzőtáblák és a mutatók. Ezért vannak az egyes kötőcsoportok bélyegzőtáblái külön füzetben: egyrészt, hogy a kötőcsoportok egyes kötéseinek díszítőmotívumait a szöveg mellett tartva és azzal összehasonlítva lehessen vizsgálni, másrészt, ami fontosabb, hogy régi könyv- és kódexállománnyal rendelkező könyvtárakban az ilyen gyűjteményeket kezelő kollégák kézbe véve a bélyegzőtáblákat, azokat saját állományuk vizsgálandó könyvének kötésével könnyen egybe tudják vetni.

A könyvkötés tanulmányozása nem választható el a könyv egészének, tartalmának, a kézirat vagy nyomtatvány keletkezési helyének és idejének, a könyv korábbi tulajdonosainak – azaz provenienciájának – és más körülményeknek a vizsgálatától. Sok évvel ezelőtt ösztöndíjasként Wolfenbüttelben töltöttem három hónapot. Egy összejövetelem az egyik holland „Stipendiat” megkérdezte: – Csak a könyv kötésével foglalkozol, a könyvet ki sem nyitod? – Persze, nem is tudok olvasni! – feleltem kissé méltatlankodva a kérdésemre. E munkámban a könyvkötést az adott kor, a könyvtörténet, a művészet- és művelődéstörténet összefüggésében tárgyalom, s ezáltal könyvem a szélesebb művelt közönség érdeklődésére is számot tarthat – nyugodtan mellőzve a sok száraz adatot és leírást.

A díszített kötésekkel és díszítésük formáival, elemeivel, ezek kompozíciójával foglalkozom. A kutató előtt, aki a többé-kevésbé ép könyvet lapozza, a kötés technikai részletei rejtve maradnak, jóllehet ezek is jellemzőek az adott korra és műhelyre. Bár magam a könyvek fűzésének és bekötésének elemeit megtanultam, és néhány könyvet bekötöttem, s ennek kutatásaimban és az oktatásban hasznát is vettem, a vizsgált könyveken a fűzés és más eltakart részek tanul-

mányozására általában nem volt lehetőség. – Amint itt is, a „könyvkötés” szó jelentheti a könyv bekötésének munkafolyamatát vagy a munka eredményét. Könyvemben a továbbiakban az utóbbit, a kész könyvkötést jelenti, szinte kivétel nélkül.

Az itt tárgyalt kötések a történelmi Magyarország műhelyeiben készültek. Maga a könyvkötő, városban vagy kolostorban, éppúgy, mint sok nyomdász, más mesterember és kereskedő, érkezhetett más országból, vagy élhetett itt, lehetett nem magyar nemzetiségű. A magyar nyelvű és kezdetől fogva magyarországi használatban lévő könyvek kötése bizonyára itt helyben készült. Más országokban készített könyvkötéseket csak néhány esetben mutatok be, magyar vonatkozásuk miatt például Temesvári Pelbárt műveit vagy Misztótfalusi Kis Miklós Hollandiában bekötetett könyveit.

A hazai könyvtárak régi anyaga, az alapítók és adományozók gyűjtőtevékenységének köszönhetően, jelentős részben a 18–20. századi könyvárusi forgalomból, külföldről származik. Ezen könyvek eredeti kötése, vagy újrakötéskor gyakran még az újabb kötés is, külföldi műhelyek, mesterek munkája. E kötések meghatározásához némi segítséget nyújt, hogy a hatalmas szakirodalomból megemlítem a legfontosabb monográfiákat, nemzetközi és nemzeti nyomtatott és internetes katalógusokat, adattárakat.

A gótikától a művészkönyvekig – azaz a kezdetektől napjainkig tárgyalom a könyvkötés korszakait. A tárgyalás jellege és részletessége más és más az egyes korokban, attól függően, hogy a magyarországi könyvkötésnek mennyi emléke maradt fenn. A korai, gótikus és reneszánsz kötécsoportok (műhelyek) lehetőleg minden ismert kötését elemzem, a műhelyek díszítés-számait bélyegzőtáblákba foglalom. A későbbi korokban jelentősen nőtt a könyvtermés, változtak az igények, s a könyvkötés és díszítésének technikája. Ezért a barokk, rokokó, klasszicista kor kötéseiből, illetve például a habán vagy superexlibrises kötésekben csak jellemző példákat hozok. Bizonyára az is megmutatkozik, hogy mely területeken, mely témákban folytattam magam is kutatásokat. Vannak ehelyütt új eredményeim is, és olyanok is, melyeket már publikáltam. Minthogy ezek szétszórtan, különböző folyóiratokban, kiállítási és könyvkatalógusokban, valamint emlékkönyvekben jelentek meg itthon és külföldön, célszerűnek láttam, hogy publikációim jegyzékét e könyvben közöljem.

Előjáróban néhány általános megjegyzés a könyvben alkalmazott jelölésekről. Az idézett irodalmat, bibliográfiákat, katalógusokat, az őrző könyvtárakat – amennyiben nevük rövidítve szerepel – megtalálni a megfelelő mutatókban.

A könyvtárak állományában az adott könyvet – a kéziratot vagy a nyomtatott könyv adott példányát – a *könyvtári jelzet* (röviden: jelzet) azonosítja; a múzeumi tárgyat pedig – még akkor is, ha az éppenséggel könyv – a *leltári szám*. Ettől adott intézményben, például levéltárakban, az állományrésztől is függően lehet eltérés.

A Régi Magyar Könyvtár (RMK) könyveinek kötését elsősorban az MTA KIK állományában volt alkalmam vizsgálni, leginkább erre az anyagra támaszkodom, főleg innen hozom a példákat. Elsősorban az RMK I–II-ből, hiszen az RMK I-ben magyar nyelvű könyvek, az RMK II-ben magyarországi nyomdák termékei vannak. Nem véletlen, hogy az RMNy (Régi magyarországi nyomtatványok kötetei) „csak” ezt a két egységet dolgozza fel. Az RMK III magyar szerzők, bárhol, idegen nyelven megjelent könyveit listázza, persze időrendben, de mindhárom, az

RMK I–III, 1711-ig. Természetes, hogy a magyar nyelvű könyvek többségét az országon belül forgatták, s többnyire itthon is kötötték be. Az Akadémia Könyvtárában az RMK-anyag könyveinek jelzete az „RM I”, „RM II” stb. jelcsoporttal kezdődik, és az ezt követő számnak nincs köze a Szabó Károly-féle RMK-számhoz. (RMK-anyag van ezenkívül például „Ráth” jelzeteken is.) Hasonlóan az ELTE Egyetemi Könyvtárban, bár a megfelelő jelzetek „RMK”-val kezdődnek, a számok nem Szabó Károlyéi. Az OSZK RMK-jelzeteinek száma viszont egyezik Szabó Károlyéval, és a többletpéldányokat további jellel (a, b, c betűvel) különböztetik meg.

A kötéscsoportokban tételesen felsorolt könyvek és kötésük leírásának általános sémája:

- a) a kódex vagy nyomtatott könyv bibliográfiai leírása; hivatkozás katalógusokra, bibliográfiákra (a könyvkötést közlőkre is); az őrző intézmény, a példány jelzete;
- b) bejegyzések, tulajdonosi jegyek, korábbi tulajdonosok;
- c) a könyvkötés mérete, leírása, díszítőelemei; diszkusszió (elemzés).

(A felsorolt könyveket sorban számozom, a csoporthoz lazábban kapcsolódók leírását sorszám nélkül közlöm.)

A bőrkötések díszítőelemeit mindegyik kötéscsoportban, azaz a bélyegzőtáblán külön sorzámmal láttam el. A táblán (az ábrán), a felsorolásban és a szövegben az egyesbélyegzők 'b' betűvel vagy a puszta számmal, a görgetők 'g' betűvel, a lemezek a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően római számmal szerepelnek. Ahol másik kötéscsoport díszítőelemeit említem, ott megadom annak a bélyegzőtáblának a számát is.

Számos hazai és külföldi könyvtárban (és levéltárban, múzeumban) kutattam, ott töltve hosszabb-rövidebb időt. Legtöbbet a három budapesti nagykönyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár (ELTE EK), és különösen volt munkahelyem, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK, akkori neve szerint MTAK) állományával, állományrészeivel foglalkoztam. Köszönettel tartozom az intézmények, különösen a különgyűjtemények vezetőinek és munkatársainak, hogy munkámat támogatták és segítették, hogy a könyvkötésekről levonatokat készíthettem, a képeket rendelkezésemre bocsátották, és közlésüket engedélyezték.

* * *

Személy szerint is meg kell köszönnöm Monok István többféle és állandó támogatását, olykor nyomatékos ösztökélését. Hálával tartozom Mikó Árpádnak, Muckenhaupt Erzsébetnek, Vilcsék Andreának és Rozsondai Bélának, hogy a kéziratot végigolvasták, és fontos észrevételeket, kiegészítésre vonatkozó javaslatokat tettek. Köszönöm Sarbak Gábor, Oláh Róbert, Mód Zsuzsanna, Fáy Zoltán, Zvara Edina és Zsupán Edina segítségét, s az alkalmi konzultációkat.

Nagyon köszönöm a fotósok munkáját, kiváltképpen az Akadémia Könyvtárában Láng Klárának és Horányi Károlynak és az OSZK-ban Tóth Zsuzsának.

Köszönöm a Kossuth Kiadó vezetőinek és munkatársainak együttműködését és segítségét, de különösen Hitseker Máriának és Badics Ilonának lelkiismeretes és gondos munkáját, fáradhatatlan jobbító együttgondolkodását.

Bevezetés

A kötés a könyvnek formaadó, nélkülözhetetlen része, funkcionális tartozéka, a könyv védőburka, amelyet többé-kevésbé díszítettek. Díszítésének stílusa általában követte – némi fáziskéséssel – a képzőművészeti stílusokat. A könyveket egészen a 19. század első harmadáig – a könyvkötés munkafázisainak ipari méretű gépesítése előtt – kézzel kötötték be. Addig tehát minden darab *egyedi kézműipari termék*. A kötés sokat elárul készítésének idejéről és helyéről, a könyv birtokosáról, a használat helyéről és idejéről.

A könyvkötések és történetük kutatása a bibliofiliából fejlődött ki a 19. század második felében, majd része lett a könyv- és könyvtár-, s ezzel a művelődéstörténetnek. A könyvtörténet maga is összetett diszciplína. A könyv egyszerre jelent szellemi és anyagi értéket.

E könyv tárgya elsősorban a történelmi, királyi Magyarországon készített díszített kötések elemzése, a magyarországi könyvkötés története, a szükséges művelődéstörténeti összefüggések szem előtt tartásával, megengedve a végén egy rövid kitekintést az 1945-től napjainkig tartó időszakra is. A díszítőmotívumok alapján igyekszem megállapítani a bekötés helyét és idejét, olykor a mesterét, és ha lehet, megrendelőjét, a könyv tulajdonosát, figyelembe véve a könyv előtörténetét, provenienciáját, a bejegyzéseket, pecséteket, ex libriseket. Fontos adat még a kötésben lévő kézirat vagy nyomtatott könyv tartalma – azaz a benne foglalt mű vagy művek –, a könyv keletkezésének, megjelenésének adatai, valamint a könyv mai őrzési helye. Sok régi könyvet az évszázadok folyamán – esetleg többször is – újrakötöttek, vagy rongálódás miatt, vagy az új kor, az új tulajdonos bibliofil igényeinek megfelelően. Ma már semmiképpen nem kötötjük újra a régi kötésben lévő könyveket, hanem lehetőség szerint konzerváltatjuk. Az is előfordul, hogy külön tárolva őrzünk meg régi könyvkötést.

A díszítés kompozíciója, azaz felépítése és elemei, díszítőmotívumai együtt határozzák meg a kötés stílusát és korát, hozzávéve még a kötés anyagát, a könyv szerkezetét, a bekötés technikáját. A kötés anyagának és díszítésének különleges példáit is megemlítyük: festett fatáblák, bőrmetszés, pergamenkötés, levéltári kötés, csontborítás, nemesfémkötés (ötvöskötés), gyöngyfűzés-berakásos kötés. A továbbiakban azonban túlnyomórészt a különböző díszítőszerszámok lenyomatával készített bőrkötéseket tárgyaljuk.

Díszítési technikájakat tekintve, a bőrkötések két nagy csoportját különböztetjük meg: a kézi bélyegzős, görgetős, lemezes bőrkötések és a metszett, vert, domborított bőrkötések csoportját. A bélyegző (és a görgető is) sárgarézből vagy bronzból készített, pozitív vagy negatív vésetű, mintával ellátott szerszám, amelyet felmelegítve nyomnak a megnedvesített bőrbe. Vak-

nyomásos a díszítés, ha nincs aranyozva vagy festve. Színes festés előfordul például a corvinákon. A középkor végéig a vaknyomás az általános Európában. A bőrrel bevont dísz tárgyak és a bőrkötés aranyozása keletről jött Európába. A keleti fűzés és kötés is alapvetően eltér az európaiától. Itt említjük meg, hogy később, a 15–16. század fordulóján, a bélyegzőből kifejlődött a görgető és a préslemez. A díszítőszerszámok megnevezése egyben a bőrbe nyomott minta neve is, úgymint: bélyegző vagy egyesbélyegző, görgető, lemez és filéta.

A kötés fő részei: *előtábla* (Vorderdeckel, upper cover), *háttábla* (Hinterdeckel, lower cover) és az ezeket összekötő *gerinc* (Rücken, back). Fontos adat a kötés mérete. A méret megadásának sorrendje: magasság, szélesség és gerincméret, ez a könyv vastagságát jelenti. (Nem a gerinc ívét mérjük le!)

A díszítőmotívumok összehasonlításához, pontos meghatározásához elengedhetetlen azok mérethű, 1:1 arányú ábrázolása. Ennek legjobb módja a ceruzás satírozás, a megfelelő vastagságú papírra, megfelelő keménységű ceruzákkal készített *levonat* (Abreibung/Durchreibung, rubbing), mely nemcsak hogy megőrzi az eredeti méretet, hanem elég hűen mutatja a bőrbe nyomott minta rajzolatát, finom részleteit is. A kötéstábla vagy a ceruzalevonat reprodukálásakor célszerű vele együtt egy milliméterskálát is lefényképezni vagy digitalizálni.

A kötés technikai jellemzői, különösen a díszítetlen kötéseké – a fűzés módja, az oromszegő típusa, a könyvtest és a táblák összeillesztésének mikéntje, a bordák kialakítása stb. –, segíthetnek a könyvkötő, illetve műhely azonosításában. Ezek jobbára a könyv szétszedésénél, a restaurálás során válnak láthatóvá, éppen ezért ez elsősorban a restaurátorok szakterülete.

A régi könyveket, kódexeket gyakran másodlagosan felhasznált, pergamenre írt kódexlapokba, ritkábban feleslegessé vált nyomtatott, merített papírlapokba, makulatúralapokba kötötték be, olykor előzéklapként, gyakrabban felvágva fűzésben és/vagy a gerincen alkalmazták. Ezek is többnyire a könyv restaurálásakor kerülnek elő. A könyvben talált töredékek is segíthetik a proveniencia felderítését, a kötés datálását, lokalizálását. Mindezekhez hozzájárul még – mint a művelődéstörténet körébe tartozó külön szakterület – a vízjelek vizsgálata, kor- és helymeghatározó szerepe. A legjobb és leginkább kívánatos, egyben a legeredményesebb, ha e különböző szakterületek kutatói együtt tudnak működni.

Külön kell szólni a töredékek kutatásának jelentőségéről. A töredékkutatás a kodikológia része, és olyan forrásterületek feltárását teszi lehetővé, amelyek a leginkább ki voltak téve a pusztításnak. A magyarországi kódexállományak becsülhetően csupán néhány százaléka maradt fenn. A hazai kódextöredékek feldolgozására Mezey László professzor 1973-ban kutatócsoportot alapított, mai teljes nevén: MTA – OSZK Res Libraria Hungariae, Fragmenta Codicum.¹ Reményei szerint az egyházi könyvtárakban található, beírt pergamenbe kötött ősnymtatványok (15. századi nyomtatványok) és antikvák (16. századi nyomtatványok) kötését lefejtve, és azokat restaurálva, legfőképpen pedig meghatározva keletkezésük helyét és idejét, a magyaror-

¹ MEZEY László: *Fragmenta codicum: Egy új forrásterület feltárása.* = MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei (30) 1978. 65–90. p. – MADAS Edit: *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae: Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról.* = Aetas (23) 2008. 101–115. p. – Lásd a *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae* sorozatban megjelent kiadványokat.

szági középkori könyvállomány – az egykor volt kódexekről tanúskodó – töredékekkel részben rekonstruálhatóvá válik. A csoportnak a latin nyelvben, a középkori irodalomban és történelemben (egyház történetben) jól képzett tagjai a munkát az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárban kezdték meg, minthogy állományának alapja a Pázmány Péter érsek által alapított nagy-szombati egyetem könyvtára. A szerzetesrendek II. József-féle feloszlatása után e könyvtár anyagának nagy része is ide, valamint a Központi Papnevelő Intézet könyvtárába került. Ezért leginkább ezekben a gyűjteményekben volt várható, hogy a kötések nagyobb mennyiségben őrzik egykori, Magyarországon keletkezett és használt kódexek töredékeit. Ezután következett az esztergomi, a győri és további egyházi könyvtárak anyagának feltárása. Ezt követte Sopron városaé, azon belül a különösen nagy reményekkel kecsegtető soproni levéltár, mivel a Trianon utáni Magyarországnak ez az egyetlen, a középkortól kezdve folyamatosan fennálló levéltára.² A levéltári anyagokat különösen gyakran kötötték a ma már nagyra becsült, de a 16–17. században a bekötés olcsó anyagának számító, addigra már nem használatos kódexek erős pergamenlapjaiba. A héber kódextöredékekről már korábban jelent meg könyv.³ Nem egy esetben a másodlagosan, a kötéshez felhasznált pergamenlap ma már értékesebb, mint maga a hordozókönyv; saját példa erre a 36 soros Gutenberg-biblia egy Sopronban előkerült lapja.⁴

2 SZENDE Katalin: *A könyvkötéshez felhasznált kódextöredékek társadalom- és kultúrtörténeti összefüggései Sopronban: „In geschribn Pergament einbunden.”* = MKsz (123) 2007. 278–309. p.

3 SCHEIBER Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban.* A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája. Bp.: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1969.

4 ROZSONDAI Marianne: *A 36 soros Biblia és egy Sopronban előkerült töredéke.* = MKsz (110) 1994. 295–302. p.

Kötés kutatás Európában és Magyarországon

Az angolok már a 19. század első felében jelentettek meg összefoglaló munkát a kötésművészet történetéről,⁵ amelyet több francia, német, dán és cseh munka követett a 20. század derekáig.⁶ Erről és szinte a teljes idevágó szakirodalomról tájékoztat Schmidt-Künsemüller alapvető bibliográfiája mintegy 8033 (!) tételével a kezdetektől 1985-ig.

A magyar könyvtárakban őrzött kódex- és 1465–1600 közötti régi könyvanyag (ősnymtatvány és antikva), ha őrzi eredeti kötését, leginkább német és osztrák gótikus, a későbbiek német típusú reneszánsz bőrkötésben található. Ezek meghatározásához a német és osztrák kötéskutatók által összeállított bélyegzők, görgetők és lemezek repertóriumköteteteit használjuk. Ernst Kyriss⁷ a meghatározott kolostorok, névvel vagy monogrammal, illetve címerrel azonosított könyvkötők (I. Tafelband), a lokalizálható műhelyek (II.), és a közelebről nem meghatározható német (és cseh) műhelyek (III.) gótikus kötéseinek leggyakrabban használt (tehát csak válogatott) bélyegzőit közli egy-egy bélyegzőtáblán az adott műhely egy jellemző kötésének fényképével. Más rendszer szerint rendezte a gótikus bélyegzőket Ilse Schunke.⁸ Schunke Paul Schwenke gyűjtött anyagát vette alapul. Paul Schwenke az 1920-as évek elején Berlinben megkezdte az ősnymtatványok összesített katalógusának (Gesamtkatalog der Wiegendrucke = GW) munkálatait, s ennek során, amely ősnymtatványt csak lehetett, bekért a vidéki könyvtárakból is, hogy autopszia, azaz kézbe vétel és személyes adatfelvétel alapján történjen az ősnymtatványok leírása. Egyúttal az eredeti, egykorú bőrkötésekről ceruzalevonatot készített! Ezt a hagyatékot dolgozta fel Ilse Schunke majd fél évszázaddal később. Ez a hagyaték a berlini Staatsbibliothekban

5 HANETT, John Andrews: *History of the art of bookbinding*. London, 1835. – Ennek új, átdolgozott kiadása: BRASSINGTON, William Salt: *A history of the art of bookbinding with some account of the books of the ancients*. London, 1894. (Ez utóbbi használatos, ez megvan több magyar nagykönyvtárban.)

6 SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, Friedrich-Adolf: *Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1987. Összefoglaló művek: 1810–1845. tételek.

7 KYRISS, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*. Textband und I–III. Tafelband. Stuttgart: Max Hettler Verlag, 1951–1958.

8 SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben*. I. Einzelstempel. Berlin: Akademie-Verlag, 1979. (Beiträge zur Inkunabelkunde. Dritte Folge; 7. / hrsg. von Hans Lülfiing, Ursula Altmann, Heinrich Roloff)

van, magam is kutattam benne. Schunke az összes német nyelvterületen használt gótikus bélyegzőt – annak német elnevezése betűrendjében – nagyság szerint rendezve közli, kezdve a sokkal = Adler, végezve a 'Zacken'-nal (cakk, csipke, ág). Hogy mely bélyegzők tartoznak egy műhelyhez (mint ahogy Kyriss rendezte a bélyegzőket az 1950-es években), azt Konrad von Rabenau szedte össze a folytatásban, már Schunke halála után, a második kötetben: II. Werkstätten (= Műhelyek).⁹ Hasonló bélyegzőtáblát állított össze Kurt Holter a bécsi gótikus műhelyekről.¹⁰ Ebben magyar kapcsolódások is vannak, ezekkel fogunk is majd találkozni a továbbiakban.

Konrad Haebler a 16. századi német reneszánsz kötések görgetőinek és lemezeinek repertóriumát állította össze.¹¹ Nem közli a görgetők és lemezek fotóját vagy ceruzalevonatát, de megadja azok pontos méretét milliméterben – nagyság szerint rendezve (tehát az első teendő a lemezt és a görgetőt pontosan lemérni és aztán méret szerint keresni) –, és közli betűhíven a görgetők képecskéinek és a lemezeknek a feliratát.¹² Ennek alapján lehet azonosítani a díszítőszerszámokat. Az első kötetben vannak a szignált görgetők és lemezek betűrendben (a második betű, vagyis a családnév betűrendjében). A második kötet több szakaszra oszlik: datált görgetők és lemezek, majd amely görgetőket és lemezeket meghatározott helyhez lehet kötni, aztán következnek a datált kötések, végül egy fejezet az őrzőhelyek szerint listázott kötéseket tartalmazza. Ez utóbbi a legbizonytalanabb. A második kötet végén vannak az ikonográfiai indexek a kereséshez, előbb a görgetők, majd a lemezek tematikai besorolása szerint és ezen belül – mint mondtuk – méret szerint rendezve.

Ugyancsak a Német Nemzeti Könyvtár (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz) régikönyves munkacsoportja hozta létre és kezeli a teljességre törekvő és állandó fejlesztés alatt álló könyvkötés-adatbázist (Einbanddatenbank = EBDB), amelyben minden bélyegző, görgető és lemez saját számot kapott: s = Stempel, r = Rolle, p = Platte. (Szerencsés egybeesés, hogy e szerszámok neve angolul is ugyanezekkel a betűkkel kezdődik: stamp, roll, plate.) Minden műhelynek is külön száma van (w = Werkstatt, workshop), erre is lehet hivatkozni. Itt együtt láthatók a műhely díszítőmotívumai. Az adatbázis igen hasznos, az interneten elérhető,¹³ de nem könnyű keresni benne, főleg, mert nem tartották meg Ilse Schunke repertóriumának bé-

9 SCHUNKE, Ilse – RABENAU, Konrad von: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einband-durchreibungen...* II. Werkstätten / fortgeführt von K. v. RABENAU. Berlin: Akademie-Verlag, 1996. (Beiträge zur Inkunabelkunde. Dritte Folge; 10. / hrsg. von Hans Lülfiing, Ursula Altmann, Heinrich Roloff, Holger Nickel).

10 HOLTER, Kurt: *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance: Werkgruppen und Stempeltabellen.* = *Codices manuscripti: Zeitschrift für Handschriftenkunde* 1977. Sonderheft.

11 Haebler, lásd az Irodalmi hivatkozások rövidítése közt.

12 A figurális görgetők hosszúságát (ugyanannak a képnek az ismétlődéséig) és szélességét is megadja, de az ornamentális görgetőknek csak a szélességét, mert nem lehet megállapítani, hogy hol kezdődik, illetve végződik a minta. Mi is így járunk el. – A görgetőket arab, a lemezeket római számmal számozza.

13 <https://www.hist-einband.de> (2019. 11. 25.).

lyegzőelnevezéseit, s olykor komoly fejtörést okoz kitalálni az általuk újonnan adott német elnevezést. Azért bele lehet jönni.¹⁴ Az EBDB még nem foglalja magában a magyarországi kötések anyagát.

A könyvkötés díszítőelemeinek egységes megnevezésére németalföldi kutatók állítottak össze szójegyzéket.¹⁵ A történeti kötések technikai elemeinek többnyelvű tezaurusát fejlesztik ki Londonban Nicholas Pickwoad professzor vezetésével.¹⁶ Magyar szakemberek munkája egy ötnyelvű szótár, elsősorban restaurátorok használatára.¹⁷

* * *

Itthon a könyvek régi kötéseinek megőrzésére Ipolyi Arnold és Rómer Flóris hívta fel a figyelmet már a 19. század derekán. Egy kis írásában Rómer említi – Ipolyitól hallotta –, hogy Kölnben már gyűjtik és címéliként őrzik ezeket a kötések, mint a régi korok tanúit, ha az elhasználódás miatt újra kell kötni a régi könyveket.¹⁸ Rómer Flóris tizenöt éven át kitartóan kutatott Mátyás király corvinái után külföldi könyvtárakban, s jegyzeteiben a kódexekről szakszerű leírást adott, s a kötésekről is tájékoztatott.¹⁹ Hagyatéka, levelezése az OSZK-ba került.²⁰

1882-ben Ráth György, az Iparművészeti Múzeum akkor még csak ideiglenes vezetője, egy szakembergárda (Csontos János, Pulszky Károly, Pulszky Ferenc, Emich Gusztáv, Hellebrant Árpád, Szádeczky Lajos, Szabó Károly, Ballagi Aladár) összefogásával könyvkiállítást rendezett az akkori Magyarország területéről.²¹ A könyvkötésekről Keszler József írt, és nagyjából ő is válogatta a kiállított könyveket.

14 Az MTA KIK ősnymtatvány-katalógusában már élünk ezzel, megadtuk az EBDB-számokat az eredeti kötésben fennmaradt példányoknál. Lásd: Rozsondai, Catalogue.

15 COCKX-INDESTEGE, Elly – STORM VAN LEEUWEN, Jan: *Boekbandstempels: Systeem voor het ordenen van wrijfsels*. Brussels, 1991. (Archives et bibliothèques de Belgique; 62,1/2.)

16 VELIOS, Athanasios – PICKWOAD, Nicholas – MARTIN, Aurelie: *Multilingual bookbinding terms: Complex conceptual issues*. = ICOM-CIDOC [International Committee for Documentation] Newsletter 2014. 15–20. p. – <https://www.ligatus.org.uk/lob/> (2019. 05. 29.)

17 *Ötnyelvű könyv- és papírestaurálási szakszótár* / szerk. BEÖTHYÉ KOZOCSA Ildikó, KASTALY Beatrix. Bp.: OSZK, 1997.

18 RÓMER Flóris: *A könyvek régi kötési*. = Archaeologiai Értesítő (5) 1871, az 'Egyveleg' rovatban, 334. p.

19 RÓMER Flóris: *Mátyás király budai könyvtáráról*. = A Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei XV. 1877. Bp.: MTA, 1877. 29–43. p.

20 OSZK: Fol. Hung. 1110

21 Katalógusa először megjelent mint *Kalauz az Orsz[ágos] Magy[ar] Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz* / bev. RÁTH György. Bp., 1882. Majd kissé bővítve és javítva még ugyanabban az évben: *Könyvkiállítási emlék* / kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Bp., 1882.

Gulyás Pál az európai és a magyar könyvkötésről jó áttekintést adott a 20. század elején, s írt a technikáról is.²² Ugyanő írt a corvinák kötéséről a Mátyás király könyvtáráról megjelent könyvben,²³ s jelentetett meg németül is egy összefoglalást a magyar könyvkötészet fejlődéséről.²⁴

A Magyar Grafika hasábjain Jaschik Álmos cikksorozatát publikált a magyar és európai könyvkötés történetéről,²⁵ de könyvet is írt a könyvkötőmesterségről,²⁶ könyve végén szakbibliográfia és német–magyar, magyar–német szakszótár van. Jaschik kötéstervező és -készítő munkásságáról még szólni fogunk a maga helyén.

Hunyady József,²⁷ Romhányi Károly²⁸ és Végh Gyula²⁹ magyar könyvkötéssel foglalkozó könyvei szinte egy időben jelentek meg. Hunyady könyve végén 1935-ig közli a könyvkötés tángan értelmezett magyar bibliográfiájának 930 tételét.

Az 1950-es évek második felétől haláláig (1987) Koroknay Éva kötés kutatásai hoztak fontos eredményeket, ezek közül is kiemelkedő 1973-ban megjelent könyve.³⁰ Emlékezetes marad az 1966/67-ben munkahelyén, az Iparművészeti Múzeumban 83 magyar reneszánsz könyvkötést bemutató kiállítása.³¹ Nemzetközi jelentőségű volt az 1982-ben Schallaburgban rendezett átfogó magyar reneszánsz kiállítás. Ennek katalógusára a reneszánsz fejezetben több helyen hivatkozunk.

22 GULYÁS Pál: *A könyvkötés*. In: *Az iparművészet könyve* / szerk. RÁTH György, DIVALD Kornél. 1–3. köt. Bp.: Athenaeum, 1902–1912. 3. köt. 381–459. p.

23 FRAKNÓI Vilmos – FÓGEL József – GULYÁS Pál – HOFFMANN Edith: *Bibliotheca Corvina: Mátyás király budai könyvtára*. Bp.: Szent István Akadémia, 1927. 53–56. p.

24 GULYÁS Pál: *Entwicklungsgeschichte der Buchbinderei in Ungarn*. = *Zeitschrift für Bücherfreunde* (N. F. 6/2) 1915. 182–197. p.

25 JASCHIK Álmos: *A könyvkötőipar multjából*. = *Magyar Grafika* (1–2) 1920–1921. – JASCHIK Álmos: *A magyar könyvkötőipar multjából*. = *Magyar Grafika* (3) 1922.

26 JASCHIK Álmos: *A könyvkötőmesterség*. Bp.: A Népszava-Könyvkereskedés kiadása, 1922. (Műszaki Könyvtár / szerk. Balog Artur, Schreiber József; 32.)

27 HUNYADY József: *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig*. Bp.: Attila-nyomda Rt., 1937.

28 ROMHÁNYI Károly: *A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században*. Bp.: Turul, 1937.

29 VÉGH Gyula: *Régi magyar könyvkötések – színes rajzaiban*: A Magyar Bibliofil Társaság kiállítása... 1936 április havában az Iparművészeti Múzeumban. Bp.: OSZK: Magyar Bibliofil T., 1936.

30 SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*: Kolostori és polgári műhelyek. Bp.: Akadémiai, 1973. (Művészettörténeti füzetek – Cahiers d'histoire de l'art; 6.)

31 SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötő műhelyek 1470–1520*. Bp.: Iparművészeti Múzeum, 1966–1967. – Uaz. franciául is: *Ateliers de reliure de la Renaissance en Hongrie*.

Magam kétszer írtam összefoglalót idegen nyelven a magyar kötetstörténetről brüsszeli felkérésre.³² 1986-ban, midőn a Hollandiában élő magyar könyvkötőművész, Szirmai János ötven modern könyvkötését kiállításon mutatta be az OSZK, felkérésre ehhez kapcsolódva 135 történeti kötetet válogattam.³³

De rendeztek könyv- és kötetstörténeti vagy nyomdatörténeti kiállításokat a közelmúltban Csíkszeredában és Gyulafehérvárott is.³⁴ Debrecenben a debreceni könyvkötőművészetről, sőt a festett pergamenkötésekről konferenciát is rendeztek.³⁵

32 ROZSONDAI Marianne: *Übersicht der ungarischen Einbandgeschichte*. In: *De libris compactis miscellanea / collegit G. COLIN*. Bruxelles: Bibliotheca Wittockiana, 1984. 415–437. p. – ROZSONDAI Marianne: *Recent Results of Bookbinding Studies in Hungary*. In: *Bibliophiles et reliures: Mélanges offerts à Michel Wittock / ed. par Annie DE COSTER et Claude SORGELOOS avec la collaboration de Marcus DE SCHEPPER*. Bruxelles: Libraire Fl. Tulkens, 2006. 420–435. p.

33 Lásd: Kötéskiállítás.

34 MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely: Kiállítási katalógus / bev. és katalógus – –*. [Csíkszereda]: Csíki Székely Múzeum, 2007. – Uő.: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely 1676–2001: Emlékkiállítás a Csíki Székely Múzeumban 2001. dec. 15. – 2003. nov. 30.* Csíkszereda, 2001. – BOGDAN, Florin: *Tipăritu-s-au în Ardeal, în Cetatea Belgradului: 450 de ani de la tipărire primăi cărți din Alba Iulia*. Sibiu: Editura Armanis; Cluj-Napoca: Editura Mega, 2017.

35 *A debreceni könyvkötő művészet: A Déri Múzeum és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára közös kiállítása: Déri Múzeum 1993. máj. 18. – aug. 30. / a kiállítást rendezte P. SZALAY Emőke és KRAJCZÁR Pongrácné; [bev.] P. SZALAY Emőke és TAKÁCS Béla*. Debrecen, 1993. – *Debreceni festett pergamenkötések: A Debrecenben 2000. nov. 3–4-én megrendezett konferencia előadásai / szerk. KRANKOVICS Ilona*. Debrecen: Déri Múzeum, 2002.